

Michał Pawleta <http://orcid.org/0000-0002-0466-1901>

Wydział Archeologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
e-mail: mpawleta@amu.edu.pl

Otrzymano/Received: 28.02.2021

Zaakceptowano/Accepted: 1.09.2021

Opublikowano/Published: 30.09.2021

Dziedzictwo archeologiczne w kontekście wyzwań zrównoważonego rozwoju

Abstract

Archaeological Heritage in the Context of Sustainable Development

The concept of sustainable development is widely declared and used in contemporary scientific discourse. Sustainability also refers to cultural and archaeological heritage. What is an important element of the contemporary conservation doctrine is a departure from the idea of protection of archaeological heritage in favour of the rational management of such heritage, in accordance with the sustainable development rationale. It follows from the premise that, on the one hand, heritage is a subject of protection, but, on the other hand, it constitutes potential that should be adapted to new conditions and used for cultural, social, and economic development. With the above-mentioned concept as a starting point, the paper is aimed at analysing the role that archaeological heritage resources can play in the context of sustainable development. As an example of good practices implementing the idea of sustainable development based on archaeological resources, I take and discuss archaeological tourism, because it aims to promote public interest in archaeology and the protection of archaeological sites.

Keywords: archaeological heritage, contemporary conservation doctrine, sustainable development, archaeological tourism

Słowa kluczowe: dziedzictwo archeologiczne, współczesna doktryna konserwatorska, zrównoważony rozwój, turystyka archeologiczna

1. Wprowadzenie

Zrównoważony rozwój po raz pierwszy został zdefiniowany w 1987 roku w Raporcie Brundtland Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju pt. *Nasza wspólna przyszłość* – jako rozwój zaspokajający obecne potrzeby bez uszczerbku dla możliwości spełnienia swoich potrzeb przez przyszłe pokolenia. Ma on na celu zapewnienie rozwoju gospodarczego przy jednoczesnej ochronie równowagi społecznej i środowiskowej [Plebańczyk 2017, s. 309–310]. Od tego czasu przyjęto wiele konwencji, ustaw czy dokumentów o zasięgu światowym, europejskim oraz krajowym, w których pojęcie zrównoważonego rozwoju jest obecne i, co bardziej istotne, wskazywane jako stały element rozwoju. Przykładowo, Konstytucja RP z 1997 r. (art. 5) zawiera zapis, że „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”. Zrównoważony rozwój stał się też jednym z długoterminowych celów Unii Europejskiej, zgodnie z art. 3, ust. 3 Traktatu o Unii Europejskiej¹, co znalazło potwierdzenie w wielu późniejszych europejskich ustawach i agendach. W 2015 roku zaś, podczas Zgromadzenia Ogólnego ONZ, przyjęto „Agendę 2030 na rzecz zrównoważonego rozwoju” (*Transforming our world: the 2030 Agenda for sustainable development*)², która definiuje model zrównoważonego rozwoju na poziomie globalnym.

Z punktu widzenia dziedzictwa kulturowego bardzo istotne wydaje się zatwierdzenie – w 2010 roku na Światowym Kongresie United Cities and Local Governments w Meksyku – kultury jako czwartego filaru zrównoważonego rozwoju (obok ekologii, ekonomii i praw społecznych). Jest ona wskazywana jako motor i jednocześnie czynnik rozwoju, co doprowadziło do podkreślenia jej kluczowej roli w zrównoważonym rozwoju [Plebańczyk 2017, s. 312; zob. też Murzyn-Kupisz 2015, s. 93]. Istotnym elementem kultury jest dziedzictwo kulturowe, zarówno w wymiarze materialnym, jak i niematerialnym, którego integralnym komponentem jest dziedzictwo archeologiczne, będące przedmiotem badań, interpretacji i działań podejmowanych przez archeologów. Tym samym zagadnienie zrównoważonego rozwoju w kontekście uwzględniającym kulturę jako jego czwarty filar nie tylko stawia duże wyzwania przed naukami, instytucjami oraz osobami zajmującymi się dziedzictwem kulturowym (archeologicznym), ale też jednocześnie wskazuje nowe potencjalności.

W kontekście podejmowanej w artykule problematyki istotne jest to, że wielowymiarowość pojęcia zrównoważonego rozwoju zawiera w sobie także komponent czy wymiar społeczny. Obejmuje on działania na rzecz wzmocnienia więzi społecznych, budowania poczucia wspólnotowości na wielu poziomach czy społecznej odpowiedzialności. Poza aspektami ekonomicznymi czy środowiskowymi może więc

¹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT> [odczyt: 15.03.2021].

² <https://sdgs.un.org/2030agenda> [odczyt: 15.03.2021].

istotnie wpływać na taką organizację życia społecznego, która zapewnia dynamiczny rozwój oraz poprawę bieżącej i zachowanie przyszłej jakości życia społeczeństwa. Wymaga to kształtowania właściwych proporcji między trzema rodzajami kapitału: ekonomicznym, ludzkim i przyrodniczym, z punktu widzenia szeroko rozumianych potrzeb społecznych, rzutujących na ogólną jakość życia społeczeństwa [zob. Sanetra-Szeliga, Jagodzińska 2017].

Niniejszy tekst ma na celu określenie roli dziedzictwa archeologicznego w perspektywie zrównoważonego rozwoju, przy założeniu, że jest ono potencjałem, który można wykorzystać dla rozwoju kulturalnego, społecznego i gospodarczego [liczne przykłady zob. Marciniak, Pawleta, Kajda 2018]. W rozważaniach odniosę się do zjawiska turystyki archeologicznej, którą w wielu aspektach można uznać za przykład dobrych praktyk, wdrażających koncepcję zrównoważonego rozwoju. Analiza zjawiska ma na celu nie tylko uwypuklenie możliwości, zalet i mankamentów turystyki archeologicznej w kontekście idei zrównoważonego rozwoju, lecz także – w szerszej perspektywie – otwarcie pola do konstruktywnej dyskusji na temat rozwoju zrównoważonego, opartego na zasobach archeologicznych.

2. Literatura przedmiotu

O ile ilość opracowań poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego w aspekcie zrównoważonego rozwoju jest obszerna i stale się powiększa [np. Clark 2008; Murzyn-Kupisz 2013; Albert 2015; Auclair, Fairclough 2015; Albert, Bandarin, Roders 2017; Mergos, Patsavos 2017], o tyle mniej liczne są prace odnoszące się w tym kontekście do problematyki dziedzictwa archeologicznego i archeologii. Zagadnieniem „zrównoważonej archeologii” (*sustainable archaeology*) zajmowali się w swoich tekstach Sarah Howard [2013; 2017] oraz Richard M. Hutchings i Marina Salle [2019]. Z kolei Anthony Pace [2012] omówił przydatność koncepcji zrównoważonego rozwoju do zarządzania stanowiskami archeologicznymi. Również John Carman [2015] wskazywał na konieczność uwzględnienia koncepcji zrównoważonego rozwoju w kształceniu przyszłych adeptów archeologii, co jego zdaniem nie pozostaje bez wpływu na rozwój samej dyscypliny, praktyk wokół dziedzictwa archeologicznego, w tym podejmowane przez archeologów działania edukacyjne. Z kolei Ulrika Söderström [2018] na podstawie analizy szwedzkiego sektora archeologii kontraktowej przeprowadziła analizę, jak dziedzictwo archeologiczne i wiedza archeologów na jego temat mogą zostać praktycznie zastosowane do realizacji celów Agendy 2030, w szczególności celu 11 – „zrównoważone miasta i społeczności”. Wśród publikacji podejmujących powyższą problematykę wymienić należy również pracę zbiorową, będącą zbiorem wystąpień zaprezentowanych na corocznej konferencji archeologów w Calgary w 2015 roku pt. *Shallow pasts, endless horizons. Sustainability & archaeology* [Favreau, Patalano 2017].

W polskiej literaturze archeologicznej, choć zrównoważony rozwój jest wzmiankowany przy omawianiu kwestii związanych z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem archeologicznym, zagadnienie to nie doczekało się szerszych opracowań. Pojawia się ono zdawkowo w kontekście omawiania pozaprawnych (ekonomicznych) uwarunkowań konserwacji dziedzictwa archeologicznego [zob. Kobyliński 2001, s. 217–218]. Na uwagę zasługuje artykuł Kornelii Kajdy [2018], dotyczący wykorzystania wyników długoletnich badań archeologicznych prowadzonych w Masłomęczu w woj. lubelskim jako przykładu dobrych praktyk, wdrażających koncepcje zrównoważonego rozwoju, które w efekcie doprowadziły do promocji regionu i zmian w życiu jego mieszkańców. Jako jeden z nielicznych pokazuje to, jak rozumienie koncepcji zrównoważonego rozwoju przekłada się na praktykę w kontekście dziedzictwa archeologicznego.

Również relacje pomiędzy turystycznym wykorzystaniem dziedzictwa archeologicznego a zagadnieniem zrównoważonego rozwoju nie doczekały się wielu opracowań, choć konieczność oparcia turystyki archeologicznej na założeniach tegoż rozwoju jest często deklarowana. Liczba publikacji poświęconych zjawisku turystyki archeologicznej jest znaczna [m.in. Melotti 2008, 2011; Werczyński 2011a, 2011b, 2012; Kruczek 2012; Krueger 2012; Pawleta 2019; Timothy, Tahan 2020], jednak prac ujmujących archeoturystykę w kontekście zrównoważonego rozwoju jest już stosunkowo niewiele i są to zwykle przyczynkarskie artykuły [np. Kalicki 2016]. Na szczególną uwagę zasługują dwie wieloautorskie publikacje. Pierwsza z nich to *Tourism and archaeology. Sustainable meeting grounds* [Walker, Carr 2013], podejmująca relacje pomiędzy archeologią, dziedzictwem archeologicznym, turystyką a zrównoważonym rozwojem z perspektywy interdyscyplinarnej. Wskazywana w niej jest konieczność i efektywność współpracy pomiędzy archeologami i specjalistami z turystyki, a także różnymi interesariuszami dziedzictwa. Natomiast druga praca to *Feasible management of archaeological heritage sites open to tourism* [Comer, Willems 2019], poświęcona wykonalności i efektywnemu zarządzaniu – z punktu widzenia realizacji i wdrożenia w praktykę idei zrównoważonego rozwoju – stanowiskami archeologicznymi, udostępnionymi dla odwiedzających. Wymienić też należy książkę *Heritage tourism* autorstwa Hyung yu Park [2014, s. 151–169], w której jeden z rozdziałów poświęcony jest w całości turystyce dziedzictwa i rozwojowi zrównoważonemu.

3. Materiały i metody

Tekst powstał na podstawie trzech grup źródeł. Pierwszą stanowiły studia nad literaturą przedmiotu i źródłami on-line z zakresu dziedzictwa kulturowego i archeologicznego w kontekście idei zrównoważonego rozwoju oraz zjawiska turystyki archeologicznej, stanowiące od kilku już lat przedmiot moich zainteresowań

badawczych. Obejmowały one analizę dostępnych informacji i danych wtórnych – zastanych (*desk research analysis*). Drugim źródłem informacji były własne obserwacje, spostrzeżenia i doświadczenia zdobyte w trakcie wyjazdów badawczych w miejsca upowszechniające dziedzictwo archeologiczne, zarówno w zakresie ich funkcjonowania, jak i sposobów odbioru przez współczesnych odbiorców. Trzecim źródłem były dyskusje prowadzone w trakcie licznych konferencji i sympozjów, w kraju i za granicą.

4. Dziedzictwo archeologiczne a zrównoważony rozwój

Idea zrównoważonego rozwoju odnosi się również do dziedzictwa kulturowego, co podkreśla wiele dokumentów, ujmujących je jako strategiczny zasób zrównoważonej Europy³. Wskazano w nich przykładowo, że dziedzictwo kulturowe odgrywa ważną rolę w tworzeniu i poszerzaniu kapitału społecznego oraz ma znaczny wpływ gospodarczy, m.in. jako integralny element sektora kultury i sektora kreatywnego. Aktualna polityka europejska zmierza więc ku wykorzystaniu dziedzictwa kulturowego jako zasobu dla zrównoważonego rozwoju regionalnego i ochrony krajobrazu kulturowego.

W celu spozycjonowania prezentowanych w niniejszym tekście wywodów konieczne jest odniesienie się do współczesnej doktryny konserwatorskiej, regulującej sposoby postępowania z dziedzictwem archeologicznym. Z racji tego, iż nie sposób wymienił wszystkich jej zasad, wskażę jedynie najważniejsze elementy współczesnego podejścia do rozumienia charakteru dziedzictwa archeologicznego. Pierwszym jest imperatyw ochrony dziedzictwa archeologicznego, który znajduje swoje uzasadnienie w przydawanych mu wartościach: naukowych, estetycznych, symbolicznych, społecznych, historycznych, ekonomicznych oraz politycznych [Kobyliński 2001, s. 59–81]. Wychodzi on z założenia, że ochrona dziedzictwa archeologicznego w kontekście współczesnych zagrożeń powinna polegać nie tylko na prawnej ochronie oraz podejmowaniu działań ratowniczych w momencie bezpośredniego zagrożenia zniszczeniem stanowisk archeologicznych, ale głównie na traktowanej priorytetowo konserwacji zapobiegawczej. Równie ważny element ochrony dziedzictwa archeologicznego stanowią edukacja oraz popularyzacja w tym zakresie, prowadzące do włączania społeczeństwa do działań na rzecz jego ochrony oraz udostępniania.

Drugim fundamentalnym elementem współczesnej doktryny konserwatorskiej jest zmiana pojęcia i rozumienia charakteru dziedzictwa. Europejska Konwencja

³ Konkluzje Rady z dnia 21 maja 2014 r. w sprawie dziedzictwa kulturowego jako strategicznego zasobu zrównoważonej Europy (2014/C 183/08); Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów ku zintegrowanemu podejściu do dziedzictwa kulturowego w Europie (2014).

o ochronie dziedzictwa archeologicznego⁴ z 1992 roku posługuje się pojęciem znacznie szerszym niż „zabytek”, a mianowicie pojęciem „dziedzictwo archeologiczne”, które definiuje jako własność ponadpaństwową i ponadnarodową, jako źródło „zbiorowej pamięci europejskiej” (art. 1.1). Zastąpienie terminu „zabytek archeologiczny” przez „dziedzictwo archeologiczne” czytelnie ilustruje przemiany w rozumieniu charakteru dziedzictwa, gdyż nie jest to jedynie zmiana terminologii, lecz fundamentalne przewartościowanie w podejściu do przedmiotu dyscypliny. Nacisk zostaje tu położony nie na ochronę i znaczenie wyizolowanych zabytków, lecz na całość dziedzictwa archeologicznego, wraz z otaczającymi je krajobrazami. Ponadto znamionuje ono odejście od traktowania stanowisk archeologicznych oraz innych znalezisk jako posiadających wyłącznie wartość naukową i informacyjną w kierunku rozpoznania wieloaspektowych wartości społecznych, kulturowych czy ekonomicznych dziedzictwa archeologicznego, możliwości ich wykorzystywania przez różne grupy osób oraz podkreślania jego podmiotowego charakteru [Kobyliński 2001, s. 77; Marciniak 2011, s. 189–190].

W tym kontekście podkreślenia wymaga związek, jaki zachodzi pomiędzy dziedzictwem a jego znaczeniem dla budowania tożsamości indywidualnej i zbiorowej [Smith 2006, s. 48–53; liczne przykłady zob. – Graham, Howard 2008]. Przejawia się to poprzez jego materialny, a także niematerialny wymiar, związany z wartościami, które zapewniają, iż dziedzictwo staje się ważną częścią tożsamości, stanowiącej istotny składnik danego miejsca, nadając mu właściwą jakość życia społecznego i każdego człowieka. Współtworzy tym samym poczucie ciągłości, przynależności, zrozumienia czy wreszcie przekazuje określone wartości. Podejmowanie przez dane jednostki czy grupy osób relacji z dziedzictwem może w tym kontekście wzmacniać pojęcie tożsamości na poziomie jednostkowym, lokalnym, środowiskowym czy narodowym. Przykładowo, poprzez lokalne przedsięwzięcia może ono skupiać wokół siebie zainteresowanie członków lokalnych społeczności, integrując ich w określone działania, służyć zacieśnianiu interpersonalnych więzi, wzmacniać stabilność społeczną i poczucie wspólnej tożsamości, stanowiąc istotny składnik zrównoważonego rozwoju [Mikos von Rohrscheidt 2021, s. 47–48]. Dziedzictwo może także być wykorzystywane do odrzucania lub kwestionowania przyjętych pojęć tożsamości poprzez negocjowanie i redefiniowanie zastanych wartości i tożsamości przez mniejsze lub defaworyzowane grupy społeczne, dostarczając argumentów dotyczących wielorakich związków międzyetnicznych czy międzykulturowych, które z czasem zacierają się w pamięci społecznej [zob. też Holtorf, Pantazatos, Scarre 2019].

Trzecim elementem współczesnej teorii i praktyki ochrony dziedzictwa archeologicznego jest uznanie dziedzictwa archeologicznego za cenny, nieodnawialny oraz skończony zasób kulturowy [Kobyliński 2001, s. 55–58]. Postrzeganie dziedzictwa

⁴ <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19961200564/O/D19960564.pdf> [odczyt: 15.03.2021].

archeologicznego w kategorii zasobów podkreśla jego dwie istotne cechy. Po pierwsze, jest to zasób ograniczony, nieodnawialny oraz narażony na zniszczenie w wyniku działania zarówno naturalnych czynników zewnętrznych, jak i czynników kulturowych, mianowicie nadmiernej i niekontrolowanej eksploatacji oraz „konsumpcji” dziedzictwa. Samo określenie „zasób” wskazuje na coś, co istnieje, ale może się wyczerpać, w związku z czym należy to chronić w celu zachowania dla teraźniejszych, a także przyszłych pokoleń [Kobyliński 2001, s. 55]. Po drugie, zasoby stanowią przedmiot czyjejś własności i zazwyczaj podlegają eksploatacji, dlatego można i należy nimi zarządzać w czyimś interesie. Uznanie dziedzictwa archeologicznego za zasób otwiera więc zupełnie nowe obszary refleksji teoretycznej oraz działań praktycznych, odnosząc się nie tylko do kwestii związanych z jego ochroną, lecz również z udostępnianiem, wykorzystywaniem oraz racjonalnym zarządzaniem.

Wreszcie, wskazuje się, iż zachodzi konieczność odejścia od idei ochrony dziedzictwa archeologicznego na rzecz jego racjonalnego zarządzania, w myśl założeń koncepcji zrównoważonego rozwoju. Dziedzictwo to, z jednej strony, przedmiot ochrony, z drugiej natomiast – potencjał, który powinien zostać zaadaptowany do nowych warunków i wykorzystany dla rozwoju kulturalnego, gospodarczego i społecznego. Powyższa konstatacja, polegająca na poszukiwaniu – w warunkach gospodarki rynkowej i postępującej globalizacji – kompromisu pomiędzy ochroną dziedzictwa a rozwojem, zmusza do zmiany pasywnej filozofii ochrony dziedzictwa i konieczności przewartościowania stosunku do niego [np. Broński 2006, s. 12–14]. Skoro dziedzictwo ma służyć współczesności, której część stanowi, zauważa się konieczność wypracowania systemu jego ochrony oraz zarządzania nim, przekonującego dla dzisiejszych ludzi. Koncepcja racjonalnego zarządzania dziedzictwem archeologicznym powinna więc polegać na jego wykorzystywaniu w taki sposób, aby uzyskać możliwie jak największą długoterminową korzyść dla obecnych pokoleń, z zachowaniem możliwości spełniania przez nie aspiracji oraz potrzeb naszych następców [Kobyliński 2001, s. 102–104; Carman 2005; Schofield 2008, s. 20–22]. Innymi słowy, zarządzanie dziedzictwem archeologicznym dotyczy podejmowania decyzji odnośnie do tego, co z materialnego dziedzictwa archeologicznego ludzkości zostanie zachowane oraz w jaki sposób będzie ono wykorzystywane obecnie oraz w przyszłości. Podkreślony tym samym zostaje „użyteczny” charakter dziedzictwa archeologicznego, przejawiający się w różnych funkcjach, jakie może ono odgrywać w życiu różnych grup ludzi, a także zróżnicowaniu wartości, które są mu przypisywane. Ponadto dziedzictwo stanowi wspólną własność społeczeństwa, które ma prawo do korzystania z niego na różny sposób i w różnych celach (np. turystycznych), jednak tak, by nie uszczuplało to zasobów tegoż dziedzictwa i nie było zagrożeniem dla jego integralności i autentyczności [Jaskanis 1999, s. 25; Kobyliński 2001, s. 42, 217]. Towarzyszyć ma temu jednoczesna zasada publicznej odpowiedzialności za dziedzictwo, za które wszyscy są w jednakowym stopniu odpowiedzialni, oraz publicznej kontroli sposobów korzystania z niego. Ludzie mają także prawo uczestniczyć

w procesie decydowania o losie dziedzictwa, co z wielu powodów jest jednak dość trudne w praktycznej realizacji.

W kontekście prowadzonych rozważań, a ściślej aktywnego zarządzania dziedzictwem istotne wydaje się spojrzenie na dziedzictwo pojmowane w formule dynamicznej – jako procesu świadomego wytwarzania znaczeń, co zostało obszernie zaprezentowane przez Laurajane Smith [2006; zob. też Nowacki 2012, s. 42–44]. Dla Smith dziedzictwo nie stanowi obiektu materialnego, lecz praktykę społeczną. Tym samym nie dotyczy ono przeszłości ani rzeczy materialnych, ale posiada charakter niematerialny; jest procesem zaangażowania, aktem komunikacji oraz tworzenia znaczeń zarówno w, jak i dla teraźniejszości. Jest więc dynamicznym procesem kulturowym i społecznym, obejmującym akty przypominania, w wyniku których ludzie zaczynają rozumieć i angażować się w teraźniejszość. Tym, co czyni określone miejsca czy wydarzenia dziedzictwem, są współczesne procesy oraz podejmowane wokół nich aktywności, które stają się ich częścią. Pozwalają one identyfikować obiekty jako fizyczne symbole określonej kultury i społeczne wydarzenia, nadając im wartość oraz znaczenie. W ujęciu Smith [2006, s. 3] dziedzictwo to aktywność wielopłaszczyznowa – może nią być zwiedzanie, zarządzanie, interpretacja lub konserwacja zabytków, a więc działania, które wiążą się z aktami pamiętania i upamiętniania, a którym towarzyszą próby kreowania poczucia tożsamości, przynależności i zrozumienia. Co więcej, dziedzictwo może i jest wykorzystywane przez różne grupy interesu oraz jednostki w różnych celach i dla różnych racji, co ma duże znaczenie w postulowanej konieczności zarządzania nim w sposób partycypacyjny.

Istotna w kontekście moich rozważań jest Konwencja ramowa Rady Europy dotycząca wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, podpisana w Faro w 2005 roku⁵. Podkreśla ona wartość i potencjał mądrze wykorzystywanego dziedzictwa kulturowego jako źródła zrównoważonego rozwoju i jakości życia w nieustannie rozwijającym się społeczeństwie. Wskazać należy artykuł 9 tejże konwencji – „Zrównoważone korzystanie z dziedzictwa kulturowego”, gdzie znajdują się m.in. zapisy, iż Strony konwencji zobowiązują się do poszanowania dla integralności dziedzictwa kulturowego poprzez zapewnienie, że związane z nim wartości kulturowe będą ze zrozumieniem uwzględniane przy podejmowaniu decyzji o wprowadzaniu zmian, jak również obligują się promować zasady zrównoważonego zarządzania oraz wspierać jego utrzymywanie w sprawności. Wypada nadmienić, iż również zrównoważone użytkowanie (*sustainable use*) dziedzictwa wskazywane jest w wytycznych operacyjnych dla konwencji światowego dziedzictwa UNESCO z 1972 roku⁶ jako jeden z podstawowych celów jego zarządzania.

⁵ <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680083746> [odczyt: 15.03.2021].

⁶ https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencje__deklaracje_raporty/Wytyczne_Operacyjne_do_realizacji_Konwencji_Swiatowego_Dziedzictwa_UNESCO_-_2012_1_.pdf [odczyt: 15.03.2021].

5. Turystyka archeologiczna w strategiach zrównoważonego zarządzania dziedzictwem

Postulaty wykorzystania pod kątem turystycznym zabytków czy stanowisk archeologicznych wysuwane są przez archeologów od dawna [m.in. Okuliczowie 1961; Jaskanis 1999], w ostatnich latach podkreśla się także konieczność włączenia w szersze programy turystyczne popularnych inscenizacji odtwórstwa historycznego [Mikos von Rohrschiedt 2011]. Jednak dopiero stosunkowo niedawno doszło do zdefiniowania turystyki kulturowej, a na jej gruncie turystyki chronionego dziedzictwa kulturowego i turystyki archeologicznej, co zaowocowało pojawieniem się licznych publikacji, poświęconych temu zagadnieniu [m.in. Kaczmarek 2010; Melotti 2008, 2011; Werczyński 2011a, 2011b, 2012; Krueger 2012; Walker, Carr 2013; Timothy, Tahan 2020]. Należy przy tym zauważyć, iż zapotrzebowanie na turystykę archeologiczną nie jest zjawiskiem nowym i sukcesywnie się zwiększa, na co wpływ mają: rozwój cywilizacyjny, wzrost gospodarczy, jak również poprawa sytuacji finansowej mieszkańców wielu regionów kraju. W ostatnich latach rola tego sektora turystyki zaczęła być dostrzegana także w małych miejscowościach, budząc zainteresowanie władz gminnych i samorządowych, przedstawicieli instytucji kultury czy właścicieli gospodarstw agroturystycznych.

Turystykę archeologiczną, stanowiącą część sektora turystyki dziedzictwa kulturowego, Krzysztof Kaczmarek [2010, s. 10] definiuje w dość ogólny sposób jako:

Archeoturystykę trzeba uznać za atrakcyjną propozycję dla osób deklarujących poznawcze motywacje swych turystycznych peregrynacji (...) daje ona możliwości zapoznawania się z fragmentami historycznego dziedzictwa w różnej, dostosowanej do indywidualnych potrzeb i temperamentu jej odbiorcy, formie. Jest ona związana ze zróżnicowaną formułą eksponowania pozyskanych w czasie badań zabytków ruchomych lub całych, odkrywanych, a niekiedy także rekonstruowanych, obiektów.

Biorąc pod uwagę specyfikę polskich realiów, Damian Werczyński [2012, s. 54–55] proponuje, by definiować turystykę archeologiczną jako wszelkiego rodzaju aktywność turystyczną, obejmującą:

1. odwiedzanie miejsc określonych jako stanowiska archeologiczne, będących często rezerwatami archeologicznymi oraz ruin zamków średniowiecznych;
2. zwiedzanie muzeów i prezentacji zabytków archeologicznych;
3. wizytację trwających wykopalisk oraz udział w nich, jak również udział w wykładach prowadzonych przez archeologów;
4. uczestnictwo w festiwalach, eventach i piknikach archeologicznych;
5. odwiedzanie parków archeologicznych, które często stanowią rodzaj centrów archeologii eksperymentalnej, i korzystanie z atrakcji w nich proponowanych.

Uwzględnione w powyższej definicji spektrum aktywności turystycznych, obejmujących potencjalne wykorzystanie dziedzictwa archeologicznego w turystyce, akcentowane jest także przez innych autorów [np. Florek 2008, s. 10]. Podkreślają oni jednocześnie, że turystyka archeologiczna stanowi specyficzny i zarazem szczególny rodzaj turystyki, bowiem odnosi się ona do dziedzictwa archeologicznego, posiadającego podwójny i zmienny charakter. Podwójny, gdyż dziedzictwo obejmuje zarówno materialny, jak i duchowy dorobek ludzkości. Natomiast zmienny, bowiem nie jest ono wartością stałą, lecz ustawicznie ewoluuje, w związku z czym zmienia się także jego współczesne rozumienie [Kaczmarek 2010, s. 7]. Celami tak rozumianej turystyki archeologicznej są więc: eksponowanie dziedzictwa archeologicznego poszczególnych regionów kraju, zwiedzanie interesujących miejsc i zabytków oraz zapoznawanie się ze sposobami życia ludzi na zwiedzanych obszarach, jak również upowszechnianie wiedzy archeologicznej. Ostatni z wymienionych celów ma swoje źródło w przekonaniu, że taki sposób edukacji społeczeństwa przyczyni się w przyszłości do świadomej i powszechnej ochrony dziedzictwa archeologicznego [Wrzesiński 2008, s. 179].

Niektórzy badacze [np. Ashworth 2000, s. 278, za: Mikos von Rohrsheidt 2021, s. 219] zaliczają turystykę archeologiczną do turystyki historycznej, podkreślając, że jej uczestnikami są głównie turyści zainteresowani historią. Z kolei inni badacze [np. Ortega López, Collado Moreno 2018; Mikos von Rohrsheidt 2018, s. 171–174] wyodrębniają ją jako osobną aktywność. Zwracają oni uwagę, iż podstawowa różnica tkwi we wpływie archeologii i jej odkryć na kształt i interpretację faktów historycznych i materialnego dziedzictwa, powodując często zasadniczą zmianę jego rozumienia [Mikos von Rohrsheidt 2021, s. 220]. W kreowaniu produktów turystyki archeologicznej ważne są więc względy edukacyjne, lecz równie istotne jest:

poszerzanie obszaru eksploracji, twórcze wykorzystanie nowych metod badania, proces interpretacji i reinterpretacji źródeł, nowe oryginalne świadectwa, a nawet zachęta do własnej oceny wyników badań czy kontrowersyjnych rekonstrukcji [Mikos von Rohrsheidt 2018, s. 172].

W kontekście prowadzonych rozważań ważny jest jeszcze jeden aspekt turystyki archeologicznej, mianowicie fakt, iż motywuje ona do koncentracji uwagi, przeżyć i refleksji odnoszącej się do codziennego życia ludzi, ich problemów i wzajemnych relacji społecznych [Mikos von Rohrsheidt 2018, s. 174].

Oprócz turystyki archeologicznej wyróżnia się także turystykę żywej lub ożywionej historii. Jest to:

forma turystyki, która służy pogłębianiu kontaktu odbiorcy z historią poprzez bezpośrednie jego uczestnictwo w atrakcjach i imprezach usytuowanych tematycznie i czasowo w różnych obszarach kulturowych bądź okresach historycznych, takich jak: inscenizacje bitew czy turnieje

rycerskie, wizyty i pobyty w „żyjących” domach, interaktywnych muzeach czy skansenach [Buczkowska 2008, s. 59].

Wchodzi ona w zakres zarówno turystyki dziedzictwa kulturowego (odnoszącej się do historii oraz wytworów kultury z przeszłości), jak i turystyki kultury współczesnej (odnoszącej się do teraźniejszych wytworów kultury oraz życia ludzi) [Buczkowska 2008, s. 46]. Tego rodzaju turystyka ma m.in. wzbudzać w turystach chęć bliskiego obcowania z historią, wyrabiać pozytywne nastawienie do niej, jak również zapewniać im wrażenie mile spędzonego czasu.

Uogólniając, wykorzystanie dziedzictwa archeologicznego w turystyce – jak wskazuje Marek Florek [2008, s. 23] – może być realizowane na pięciu płaszczyznach, mianowicie poprzez: a) szerokie udostępnianie obiektów archeologicznych – połączenie z siecią szlaków turystycznych oraz umieszczanie informacji o nich w informatorach, folderach itd.; b) rekonstrukcję obiektów archeologicznych, które mogłyby stać się lokalnymi atrakcjami turystycznymi; c) organizację cyklicznych imprez (np. festynów), w trakcie których inscenizowano by elementy życia codziennego w przeszłości; miejscami organizacji takich imprez mogą być np. stanowiska archeologiczne, gdzie zrekonstruowano dawne budowle, ich fragmenty etc.; d) umożliwienie turystom uczestnictwa w badaniach wykopaliskowych interesujących stanowisk; e) organizowanie wycieczek umożliwiających poznanie wybranych stanowisk archeologicznych.

Wykorzystanie zasobów dziedzictwa archeologicznego w turystyce wzbudza często liczne kontrowersje z racji tego, iż na świecie jest wiele stanowisk archeologicznych, które w związku z nadmierną eksploatacją turystyczną (tzw. turystyką masową) są niszczone. Za najbardziej jaskrawy przykład może posłużyć Machu Picchu w Peru, najlepiej zachowane miasto Inków, znajdujące się na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO, odwiedzane corocznie przez kilka milionów turystów, którzy zdeptują jego delikatną zabytkową materię. Pod wpływem nacisków ze strony UNESCO władze peruwiańskie, w celu zachowania tego niezwykłego zabytku, zdecydowały się dość znacznie ograniczyć ruch turystyczny na jego terenie.

W tym miejscu zatrzymam się na koncepcji turystyki zrównoważonej, która jest przywoływana jako przeciwwaga dla turystyki masowej. Potrzeba rozwoju zrównoważonej turystyki i zasady, na jakich powinna się ona opierać, szczegółowo opisane zostały w publikacji *Making tourism more sustainable. A Guide for policy makers*, będącej instruktażowym podręcznikiem poświęconym planom formułowania i wdrażania polityki zrównoważonej turystyki. Turystyka zrównoważona została w niej zdefiniowana jako turystyka biorąca pod uwagę obecną i przyszłą sytuację ekonomiczną, społeczną oraz wpływ na środowisko, jak również odpowiadająca na potrzeby odwiedzających, przedsiębiorstw, środowiska i społeczności przyjmujących turystów [Making... 2005, s. 11–12]. Turystyka zrównoważona dokonuje oceny jej wpływu na środowisko przyrodnicze i kulturowe, chroni miejscową kulturę i wspiera rozwój lokalny, uwzględnia specyfikę kulturową i przyrodniczą obszaru, dąży do

zachowania zasobów dla przyszłych pokoleń i jest zintegrowana z innymi działami gospodarki [Kowalczyk 2010, s. 19–20].

Idea turystyki biorącej pod uwagę zasady zrównoważonego rozwoju podkreślona została w wielu dokumentach doktrynalnych, jak choćby w Międzynarodowej Karcie Turystyki Kulturowej, podpisanej w Meksyku w 1999 roku, której zasada 2 głosi, iż „związek pomiędzy miejscami dziedzictwa a turystyką ma charakter dynamiczny i może obejmować sprzeczne wartości. Powinien być kształtowany w sposób zrównoważony dla korzyści obecnych i przyszłych pokoleń” [Vademecum... 2015, s. 121]. Odnosi się to także do gospodarowania krajobrazem, co zgodnie z zapisami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej z 2000 roku oznacza „działanie, z perspektywy trwałego i zrównoważonego rozwoju, w celu zapewnienia regularnego podtrzymania krajobrazu tak, aby kierować i harmonizować jego zmiany wynikające z procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych” [Vademecum... 2015, s. 130]. Kwestia ta podejmowana jest również w innych dokumentach, jak choćby w opracowanym przez Amerykański Instytut Archeologiczny *Guide to Best Practices for Archaeological Tourism*⁷, który podkreśla, iż zrównoważona turystyka archeologiczna powinna być rozwijana z poszanowaniem wartości i praw społeczności lokalnych, czy w dokumencie *Siem Reap Declaration on Tourism and Culture – Building New Partnership Model* z 2015 roku⁸, który m.in. zawiera zapis, że zrównoważona turystyka może być znaczącą siłą w ochronie i dowartościowaniu materialnego i niematerialnego dziedzictwa, a także w zachęcaniu do rozwoju sztuki, rzemiosła czy innych działań kreatywnych.

Tak rozumiana turystyka zrównoważona jest zgodna z zasadami konserwatorskimi wynikającymi ze strategii zrównoważonego rozwoju. W takim aspekcie dziedzictwo archeologiczne może być wykorzystane dla zrównoważonego rozwoju danych miejscowości czy regionów, co wynika z tego, że właściwie zaprezentowane dziedzictwo może być przyczyną ich turystycznej atrakcyjności [Kobyliński 2001, s. 217]. Nie zawsze wymaga to wielkich nakładów finansowych w budowę infrastruktury, gdyż niejednokrotnie turystyka wkracza w już istniejący krajobraz kulturowy [Kobyliński 2001, s. 217].

Doskonałym przykładem rozwoju turystyki archeologicznej wdrażającej idee zrównoważonego rozwoju jest teren południowo-wschodniej części **województwa lubelskiego**, obejmujący obszar 10 gmin w regionie hrubieszowsko-tomaszowsko-zamojskim. Z inicjatywy władz samorządowych, przy współpracy z archeologami prowadzącymi w rejonie Masłomęcza rozległe badania wykopaliskowe na cmentarzysku z okresu wpływów rzymskich, łączonym z wędrowką Gotów, oraz przy wsparciu finansowym ze środków unijnych, powołany został do istnienia projekt o nazwie Gotania [Kokowski 2012; Bartecki 2018]. Zdecydowano, by szeroko pojętą

⁷ <https://store.archaeological.org/sites/default/files/files/TG-April%202013.pdf> [odczyt: 15.03.2021].

⁸ <https://whc.unesco.org/document/139467> [odczyt: 15.03.2021].

archeologię Gotów potraktować jako podstawę dla zbudowania marki tego regionu. Jego szczególne walory krajobrazowe, bliskość rejonu przygranicznego, a także liczne atrakcje kulturowe stanowiły podwaliny dla powstania i rozwoju turystyki kulturowej, historycznej i ekologicznej na tym obszarze. Podjęto starania o nadanie gminom bardziej turystycznego charakteru – poprzez rozwój turystyki, przy optymalnym wykorzystaniu posiadanych zasobów, nadanie nowej tożsamości obszarowi, a przez to przyciągnięcie inwestorów i turystów. Nie pozostaje to bez wpływu na podwyższenie jakości życia mieszkańców regionu i budowanie kapitału społeczno-gospodarczego dzięki stworzeniu ponadlokalnej marki. Jak wspominałem, fundamentem rozwoju obszaru było odtworzenie i wykorzystanie bogatego dorobku dawnych ludów (Gotów) dla rozwoju społeczno-gospodarczego. Ważną rolę w tym projekcie odgrywa Masłomęckie Stowarzyszenie „Wioska Gotów” i grupa „Gotów” z Masłomęcza, z których inicjatywy powstała „Wioska Gotów” – rekonstrukcja budowli i chat z okresu rzymskiego. W jej funkcjonowanie zaangażowani są mieszkańcy Masłomęcza, odtwarzający na jej terenie dawne gockie zajęcia i czynności takie jak: wyrób garnków i ich wypalanie na otwartym palenisku, szycie strojów gockich, wykonywanie wyrobów ze skór czy sporządzanie jadła gockiego na otwartym palenisku itd. Turyści przyjeżdżający do zagrody gockiej do Masłomęcza mają nie tylko możliwość zwiedzenia jej z przewodnikiem, lecz mogą także wziąć aktywny udział we wszystkich odbywających się tam zajęciach. Na terenie zagrody organizowane są liczne imprezy tematyczne, m.in. „Biesiada Gocka”, chętnie odwiedzane przez turystów. W ramach wykreowanego produktu turystycznego oferowane jest także zwiedzanie „Szlaku Gockiego” nawiązującego do wędrówek Gotów, a zarazem ukazującego osobliwości przyrodnicze i historyczne gmin Hrubieszów i Mircze, jak choćby miejsce starożytnej osady Gotów i ślady ich cmentarzyska, ostoję czapli siwej w Cichobórze, ruiny zamku w Kryłowie czy rzekę Bug – jedną z nielicznych większych rzek w Europie o nieuregulowanym korycie, stanowiącą jednocześnie granicę Unii Europejskiej.

Innym przykładem jest Skansen Archeologiczny „Karpacka Troja” w Trzcinicy, w woj. podkarpackim, otwarty dla zwiedzających w 2011 roku. Po przeprowadzeniu rozległych badań wykopaliskowych na terenie grodu zrekonstruowano tu wioskę słowiańską i osiedle z początku epoki brązu. Wyznaczono także pole do uprawy roślin pradziejowych, a na samym stanowisku zrekonstruowano odcinki wałów, bramy i chaty [Gancarski, Madej 2018]. Skansen odwiedzany jest każdego roku przez kilkadziesiąt tysięcy osób. Niedawno, w ramach programu współpracy transgranicznej „Interreg V-A Polska–Słowacja 2014–2020”, skansen uzyskał dotację na stworzenie unikatowego projektu turystyki krajobrazowej, kulturowej i edukacyjnej w postaci szlaku, w ramach projektu „Archeologia żywa jako unikatowy produkt turystyki kulturowej Karpat”. W zgodzie z celem funduszu, którym jest zwiększenie poziomu zrównoważonego wykorzystania dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego przez odwiedzających i mieszkańców, skansen w Karpackiej Troi

został rozbudowany. W ramach projektu założono także m.in. oznakowanie szlaku oraz atrakcji na szlaku, rekonstrukcję pradziejowych budowli obronnych, obiektów mieszkalnych, obiektów gospodarczych, pracowni rzemieślniczych, sektorów rolniczych i hodowlanych. Starano się w ten sposób ukazać najważniejsze aspekty życia i gospodarki w pradziejach oraz ciągłość kulturową i wspólną tożsamość obszarów po obu stronach granicy. W założeniu projektu prezentacja wspólnych dziejów i rozwoju cywilizacyjnego obszaru Karpat przyczynia się do efektywnego wykorzystywania zasobów dziedzictwa kulturowego dla osiągnięcia zrównoważonych celów społecznych i gospodarczych.

Dość obiecujący jest także projekt pt. „ArchaeoBalt – Laying fixed foundations for innovative Archeotourism – a new «green» Archeoroute in the Southern Baltic Sea Region”, realizowany we współpracy międzynarodowej pięciu partnerów z Polski, Danii i Szwecji, finansowany ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego. Ma on na celu stworzenie transgranicznego szlaku turystycznego łączącego obiekty dziedzictwa archeologicznego w południowej części Morza Bałtyckiego i opracowanie narzędzi oraz strategii działań dla rozwoju archeoturystyki w tym regionie⁹. Projekt, w którego realizację zaangażowane są uniwersytety, muzea i agencje turystyczne, stara się promować wspólne walory turystyczne regionu poprzez stworzenie dochodowej – zielonej i niebieskiej – trasy turystycznej. Opiera się on na innowacyjnym przedstawieniu naukowych wykopalisk archeologicznych oraz zagospodarowaniu terenu dookoła, tak by przyciągnąć jak największą liczbę turystów. Założenia te są realizowane m.in. poprzez: Wirtualne Muzeum regionu Południowego Bałtyku, gry oparte na technologii wirtualnej rzeczywistości, gry planszowe, konferencje, otwarte badania wykopaliskowe dostępne dla wszystkich zainteresowanych oraz festiwale tematyczne [Chmielowska, 2021, w druku].

Choć wymienione powyżej przykłady różnią się między sobą, dowodzą one, iż w problem wykorzystania dziedzictwa archeologicznego w kreowaniu atrakcji turystycznych zgodnych z ideą zrównoważonego rozwoju aktywnie zaangażowani są nie tylko archeolodzy, ale i władze samorządowe, lokalne placówki czy stowarzyszenia kulturalno-społeczne oraz lokalne społeczności. W większości odnoszą się one do obszarów kraju niezbyt rozwiniętych turystycznie, w przypadku których turystyka archeologiczna stwarza szansę ich rozwoju gospodarczego, związanego choćby z obsługą ruchu turystycznego. Może także wpływać na jakość życia ich mieszkańców, a także spełniać funkcje integrujące lokalne społeczności. Wymaga to jednak strategii planowania oraz długoterminowych wizji dotyczących rozwoju turystyki archeologicznej opartej na priorytetach zrównoważonego rozwoju.

⁹ <https://www.facebook.com/ArchaeoBalt-Towards-Innovative-Green-Blue-Tourism-2481388448572893/> [odczyt: 15.03.2021].

6. Podsumowanie

Rozważając wykorzystanie dziedzictwa archeologicznego w turystyce, należy mieć na uwadze, by nie ograniczać się wyłącznie do tego, co jest znane od lat, ale by podejmować próby wypromowania miejsc mniej znanych, które jednak pod względem atrakcyjności często niczym nie ustępują innym, klasycznym już miejscom w ofercie turystycznej [Kaczmarek 2010, s. 7]. Dostrzegając konieczność współdziałania archeologii oraz turystyki, należy dążyć ku temu, by oferta rozwijana w ramach turystyki archeologicznej gwarantowała trwałość i zrównoważenie dziedzictwa archeologicznego i przyrodniczego, które pozostawać będą w równowadze oraz harmonii sprzyjającej ich ochronie i konserwacji, uwzględniając jednocześnie potrzebę zrównoważonego rozwoju i interesy różnych grup społecznych i lokalnych społeczności. Należy tym samym dążyć do kreowania oferty turystyki archeologicznej zgodnej z duchem archeologii i jej priorytetów, lecz również atrakcyjnej dla współczesnych odbiorców oraz przynoszącej określone zyski organizującym ją placówkom i instytucjom oraz lokalnym społecznościom, w zgodzie z założeniami zrównoważonego rozwoju.

Bibliografia

- Affelt W. (2008), *Dziedzictwo techniki w kontekście zrównoważonego rozwoju*, [w:] B. Szmygin (red.), *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, Warszawa, Lublin: Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, s. 7–16.
- Albert M.-T. (red.) (2015), *Perceptions of sustainability in heritage studies*, Berlin: De Gruyter.
- Albert M.-T., Bandarin F., Roders A.P. (red.) (2017), *Going beyond. Perceptions of sustainability in heritage studies no. 2*, Cham: Springer.
- Ashworth G. (2000), *Historical tourism*, [w:] J. Jafari (red.), *Encyclopedia of tourism*, New York: Routledge, s. 277–278.
- Auclair E., Fairclough G. (red.) (2015), *Theory and practice in heritage and sustainability. Between past and future*, London, New York: Routledge.
- Bartecki B. (2018), *The goths' return to the Hrubieszów basin. The social use of archaeological heritage for building a local identity*, „Analecta Archaeologica Ressorviensia”, t. 13, s. 333–355.
- Broński K. (2006), *Rola dziedzictwa kulturowego w rozwoju lokalnym. Doświadczenie polskie doby transformacji (po 1989 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 706, s. 7–26.
- Buczowska K. (2008), *Turystyka kulturowa. Przewodnik metodyczny*, Poznań: Wydawnictwo AWF.
- Carman J. (2005), *Against cultural property. Archaeological heritage and ownership*, London: Duckworth.
- Carman J. (2015), *Educating for sustainability in archaeology*, „Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress”, t. 12, nr 2, s. 133–152.

- Chmielowska P. (2021), *Dziedzictwo archeologiczne a zielona i niebieska archeoturystyka*, [w:] A. Marciniak, M. Pawleta (red.), *Dziedzictwo kulturowe w kontekście wyzwań zrównoważonego rozwoju*, Kraków: Universitas (w druku).
- Clark K. (2008), *Only connect – sustainable development and cultural heritage*, [w:] G. Fairclough, R. Harrison, J.H. Jr. Jameson, J. Schofield (red.), *The heritage reader*, London, New York: Routledge, s. 82–98.
- Comer D.C., Willems A. (red.) (2019), *Feasible management of archaeological heritage sites open to tourism*, Cham: Springer.
- Favreau J., Patalano R. (red.) (2017), *Shallow pasts, endless horizons. Sustainability & archaeology. Proceedings of the 48th Annual Chacmool Conference*, Calgary: University of Calgary.
- Florek M. (2008), *Wprowadzenie do archeoturystyki ziemi sandomierskiej*, [w:] T. Giergiel (red.), *Archeoturystyka. Nowoczesny produkt turystyczny*, Sandomierz: LGD Lokalna Organizacja Turystyczna „Partnerstwo Ziemi Sandomierskiej”, s. 17–28.
- Gancarski J., Madej P. (2018), *The Carpathian Troy Archaeological Open-Air Museum in Trzcinnica as a proposal of using an archaeological site for tourism and protection of cultural heritage*, „*Analecta Archaeologica Ressoviensia*”, t. 13, s. 377–400.
- Graham B., Howard P. (red.) (2008), *The ashgate research companion to heritage and identity*, Hampshire: Ashgate Publishing Limited.
- Holtorf C., Pantazatos A., Scarre G. (red.) (2019), *Cultural heritage, ethics and contemporary migrations*, London, New York: Routledge.
- Howard S. (2013), *Understanding the concept of sustainability as applied to archaeological heritage*, „*Rosetta*”, t. 14, s. 1–19.
- Howard S. (2017), *Discourses of sustainability in archaeological heritage management*, [w:] J. Favreau, R. Patalano (red.), *Shallow pasts, endless horizons. Sustainability & archaeology. Proceedings of the 48th Annual Chacmool Conference*, Calgary: University of Calgary, s. 41–49.
- Hutchings R.M., La Salle M. (2019), *Sustainable archaeology. Soothing rhetoric for an Anxious Institution*, „*Antiquity*”, t. 93, nr 372, s. 1653–1660.
- Jaskanis D. (1999), *O potrzebie systemowego upowszechniania obiektów archeologicznych w turystyce kulturalnej*, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Krajobraz archeologiczny. Ochrona zabytków archeologicznych jako form krajobrazu kulturowego*, Warszawa: Res Publica Multiethnica, s. 24–39.
- Kaczmarek K. (2010), *Turystyka archeologiczna*, „*Turystyka Kulturowa*”, t. 1–3, s. 5–14.
- Kajda K. (2018), *Rozwój zrównoważony i archeologia — czy to możliwe? Prace archeologiczne w Masłomęczu jako przykład dobrych praktyk*, <http://archo.edu.pl/biografia2017/2018/03/16/rozwoj-zrownowazony-i-archeologia-czy-to-mozliwe-prace-archeologiczne-w-maslomecz-u-jako-przyklad-dobrych-praktyk/> [odczyt: 12.12.2020].
- Kalicki P. (2016), *A quest for sustainable development. Cultural tourism and legal protection of archaeological heritage*, [w:] J. Wyrzykowski, J. Marak, S. Toczek-Werner, (red.), *Tourism role in the regional economy*, vol. 6, Wrocław: Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu, s. 103–115.
- Kobyliński Z. (2001), *Teoretyczne podstawy konserwacji dziedzictwa archeologicznego*, Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, IAiE PAN.

- Kokowski A. (2012), *Gocka дума Masłomęczza*, Masłomęcz, Hrubieszów, Lublin: Masłomęckie Stowarzyszenie „Wioska Gotów”, Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie, Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.
- Kowalczyk A. 2010. *Turystyka zrównoważona – aspekty kulturowe*, [w:] Z. Młynarczyk, I. Potocka, A. Zajadacz (red.), *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*. T. VI. *Turystyka zrównoważona*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 19–30.
- Kruczek Z. (2012), *Skanseny archeologiczne jako atrakcje turystyczne. Metody oceny i zarządzania atrakcjami*, [w:] J. Gancarski (red.), *Skanseny archeologiczne i archeologia eksperymentalna*, Krosno: Muzeum Podkarpackie, s. 55–72.
- Krueger M. (2012), *Śródziemnomorska turystyka archeologiczna – między ekskluzywnością a masowością*, „Turystyka Kulturowa”, t. 5, s. 5–21.
- Making tourism more sustainable. A Guide for policy makers* (2005), Paris, Madrid: United Nations Environment Programme, World Tourism Organization.
- Marciniak, A. (2011), *Contemporary Polish archaeology in global context*, [w:] L.R. Lozny (red.), *Comparative archaeologies. A sociological view of the science of the past*, New York: Springer, s. 179–194.
- Marciniak A., Pawleta M., Kajda K. (red.) (2018), *Dziedzictwo we współczesnym świecie: kultura, natura, człowiek*, Kraków: Universitas.
- Melotti M. (2008), *Turismo archeologico. Dalle piramidi alle veneri di plastica*, Milano: Bruno Mondadori.
- Melotti M. (2011), *The plastic venuses: Archaeological tourism in post-modern society*, New Castle upon Tyne: Cambridge Scholars.
- Mergos G., Patsavos N. (red.) (2017), *Cultural heritage and sustainable development economic benefits, social opportunities and policy challenges*, Chania: Technical University of Crete.
- Mikos von Rohrschiedt A. (2011), *(Re)animatory dawnej historii a podróże w czasie wolnym. Profil polskich uczestników ruchu „historical reenactment” i ich potencjał dla rozwijania turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 22–54.
- Mikos von Rohrschiedt A. (2018), *Historia w turystyce kulturowej*, Warszawa: PWN.
- Mikos von Rohrschiedt A. (2021), *Interpretacja dziedzictwa w turystyce kulturowej. Konteksty, podmioty, zarządzanie*, Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznańskie Centrum Dziedzictwa.
- Murzyn-Kupisz M. (2013), *Kultura i dziedzictwo kulturowe a rozwój zrównoważony*, [w:] Z. Strzelecki, P. Legutko-Kobus (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna a rozwój zrównoważony*, Warszawa: PAN, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, s. 92–105.
- Nowacki M. (2012), *Dziedzictwo i turystyka: relacje i ewolucja koncepcji*, [w:] B. Włodarczyk, B. Krakowiak (red.), *Kultura i turystyka. Wspólne korzenie*, Łódź: Regionalna Organizacja Turystyczna Województwa Łódzkiego, s. 35–49.
- Okuliczowie Ł.J. (1961), *Archeologia dla turystów*, Warszawa: PTTK.
- Ortega López D., Collado Moreno Y. (2018), *Arqueoturismo: un fenómeno en auge? Reflexiones acerca del turismo arqueológico en la actualidad en España*, „Pasos. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural”, t. 18, nr 3, s. 599–615.

- Pace A. (2012), *From heritage to stewardship. Defining the sustainable care of archaeological places*, [w:] R. Skeates, C. McDavid, J. Carman (red.), *The Oxford handbook of public archaeology*, Oxford: Oxford University Press, s. 276–295.
- Pawleta M. (2019), *Archaeotourism spaces in present-day Poland. Thoughts on reconstruction and reenactments*, [w:] D.C. Comer, A. Willems (red.), *Feasible management of archaeological heritage sites open to tourism*, Cham: Springer, s. 115–127.
- Plebańczyk K. (2017), *Kultura i zrównoważony rozwój – wykorzystanie narzędzi partycypacji zaangażowanej*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 18, z. 3, s. 307–325.
- Sanetra-Szeliga J., Jagodzińska K. (red.) (2017), *Potencjał dziedzictwa. Społeczno-gospodarcze przykłady z Europy Środkowej*, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Schofield J. (2008), *Heritage management, theory and practice*, [w:] G. Fairclough, R. Harrison, J.H. Jr. Jameson, J. Schofield, (red.), *The heritage reader*, London, New York: Routledge, s. 15–30.
- Smith L. (2006), *Uses of heritage*, London, New York: Routledge.
- Söderström U. (2018), *Contract archaeology and sustainable development: Between policy and practice*, Växjö: Linnaeus University Press.
- Timothy D.J., Tahan L.G. (red.) 2020, *Archaeology and tourism. Touring the past*, Bristol, Blue Ridge Summit: Channel View Publications.
- Walker C., Carr N. (red.) (2013), *Tourism and archaeology. Sustainable meeting grounds*, Walnut Creek, CA: Altamira Press.
- Werczyński D. (2011a), *Atrakcje dla turystyki archeologicznej w Polsce. Festiwale archeologiczne*, [w:] M. Kuczera (red.), *Młodzi naukowcy dla polskiej nauki. Cz. 3. Nauki humanistyczne i społeczno-ekonomiczne*, t. I, Kraków: Creativetime, s. 66–73.
- Werczyński D. (2011b), *Atrakcje dla turystyki archeologicznej w Polsce. Rezerwaty archeologiczne oraz muzea archeologiczne i zbiory zabytków ruchomych*, [w:] M. Kuczera (red.), *Nowe trendy w naukach humanistycznych i społeczno-ekonomicznych*, t. II, Kraków: Creativetime, s. 35–42.
- Werczyński D. (2012), *Wybrane atrakcje archeoturystyczne w Polsce*, „Biuletyn Instytutu Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej UAM w Poznaniu. Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna”, nr 20, s. 53–72.
- Wrzesiński J. (2008), *Archeologia: poznanie – popularyzacja – turystyka*, [w:] H. Machajewski (red.), *Wielkopolska w dziejach. Archeologia o regionie*, Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, s. 173–184.
- Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury* (2015), Warszawa: Polski Komitet Narodowy ICOMOS.
- Yu Park, H. (2014), *Heritage tourism*, London, New York: Routledge.